

ספרות, תיאטרון וקולנוע

ההזדהות עם הגורל היהודי: ביטוי השואה ביצירתו של בנימין תמוז

תקציר: בנימין תמוז עסק בנושא השואה ביצירות רבות. אף שהיה 'כנעני' בראשית דרכו, לא הצטרף לעמדתה המנוכרת של האידיאולוגיה ה'כנענית' בנושא השואה, ומהרומן שלו יעקב (1971) אף משתמעת הטענה, כי האידיאולוגיה ה'כנענית' נושאת באחריות לכך, שחלק מן הנוער הישראלי גילה יחס אטום כלפי גורל יהודי אירופה בזמן השואה. בכתיבתו של תמוז על נושא השואה ניכר תהליך של מעבר בתיאור מהצגת שאלות כלליות, מעשיות ופילוסופיות העוסקות בנושא השואה, אל תיאור חוויות אישיות של גיבורים ניצולי שואה. תהליך זה מקביל לתהליך חברתי בארץ, שבו חל מעבר מדיון באירועי השואה כחלק מן הזיכרון הקולקטיבי אל הסיפורים האישיים, לזיכרון הפרטי. ביצירתו האחרונה, *הזיקית והזמיר* (1989), הציג תמוז, באמצעות תחבולת הגנוך, את אירועי השואה כחולייה בשרשרת ברצף ההיסטורי של הגורל היהודי, ובכך הביע את מלוא הזדהותו עם הגורל הזה.

מילות מפתח: בנימין תמוז, 'כנעניות', 'כנענים', יונתן רטוש, עברי, אנטישמיות, שואה, זיכרון קולקטיבי.

מבוא

בנימין תמוז (1919–1989) היה אחד היוצרים החשובים בדור תש"ח ובדור המדינה. הוא היה סופר פורה ומשפיע, שכתב סיפורים קצרים, רומנים, מחזה ומערכונים, ספרי ילדים ושירים. כן היה פובליציסט, מבקר אמנות וסטיריקן פופולרי. הוא ערך במשך שנים רבות את עיתון הילדים **הארץ שלנו** ואת מדור הספרות והאמנות בעיתון **הארץ**. כן שימש בשנות השבעים נספח תרבות בלונדון. בנימין תמוז היה אף פסל ידוע וכן צייר להנאתו.

תמוז עבר בחייו שינויים אידיאולוגיים מרחיקי לכת. בראשית דרכו הצטרף לקבוצת ה'כנענים', שבראשה עמד יונתן רטוש. ה'כנענים' דגלו, כידוע, בהקמת אומה עברית חדשה במרחב שמן הים התיכון ועד הפרת. תוך הבחנה קטגורית בין 'עברי' לבין 'יהודי', תבעו זהות עברית חדשה כתחליף לזהות היהודית. להשקפתם היה הכרחי להינתק מההיסטוריה היהודית ומיהודי הגולה. הם גם הביעו עמדה מוצהרת מנוכרת לגורלם של יהודי אירופה בתקופת השואה.

בשנת 1950 חזר בו בנימין תמוז. הוא נטש את הקבוצה ה'כנענית' ודגל בשיבה ליהדות.

בשנות השבעים חל שינוי נוסף בדעותיו: הוא גיבש תפישה מיוחדת לגבי מהותה של היהדות כמורשת תרבות ייחודית שיכולה להעשיר את התרבות האנושית, וכהגדרתו: "כל שהוא רוח וכל שהוא תרבות, הריהו יהודי, בעצם" (**משלי בקבוקים**, עמ' 129). לזהות קוסמופוליטית זו אין כל קשר לטריטוריה, ואף לא ליהדות דתית והלכתית.

בסוף שנות השבעים אימץ לו השקפה שניתן להגדיר אותה כבתר־ציונית: אם נוצרת סתירה בין מדינה ליהדות, יש לבחור ביהדות, מכיוון שהתגשמותה המלאה של היהדות היא דווקא כאשר היהודים נמצאים בגולה, מפוזרים בין אומות העולם וללא מדינה. כלומר, תמוז עבר מ'כנעניות' הדוגלת בטריטוריה, נוסח יונתן רטוש, להדגשת חשיבות הגולה בחיי העם היהודי, לשלילת 'שלילת הגולה' ולניתוק הקשר המחייב עם הארץ. השינויים האידיאולוגיים בהשקפותיו של בנימין תמוז באו לידי ביטוי ביצירתו במישרין ובעקיפין. מתוך ראייה עכשווית ניתן לראות בבנימין תמוז מבשר של מהלכים בתר־ציוניים בספרות העברית של הדור האחרון.

את הזדהותו עם הגורל היהודי ביטא בנימין תמוז באמצעות כתיבה על נושא השואה. הנושא, אמנם, אינו עומד במרכז יצירתו, אך עם זאת, הוא שב ועסק בו בשורה של יצירות: בסיפור "תינוק שנשבה" בתוך קובץ הסיפורים **גן נעול** (1957), ברומנים **ספר ההזיות** (1969) ו**יעקב** (1971), בנובלה **משלי בקבוקים** (1975), בשיר "אי הבנה" (1977) וברומן **הזיקית והזמיר** (1989). העובדה שתמוז נתן ביטוי לנושא השואה ביצירות רבות מעידה על חשיבות הנושא בעיניו.

יחס תמוז לשואה – בניגוד לעמדת האידיאולוגיה הכנענית

אף על פי שבראשית דרכו היה בנימין תמוז חבר בקבוצה ה'כנענית', עמדתו ביחס לשואה הייתה שונה מעמדתו המוצהרת של יונתן רטוש, מנהיג התנועה. רטוש ביטא זלזול מופגן לגבי נושא השואה, וזאת, כנראה, מתוך חשש שגילויי הזדהות של בני היישוב עם יהודי הגולה יפגעו במאמציו לטפח מודל שלילי של אדם גלותי ולבנות הפרדה מוחלטת בין 'עברי' ל'יהודי'.¹ תמוז סבר אחרת. בעת היותו חבר בקבוצה ה'כנענית', ביטא תמוז באופן מרומז את עמדתו המנוגדת ביחס לנושא השואה בביקורתו הספרותית. בשלב מאוחר יותר כבר הביע את הדברים באופן גלוי ביצירתו הספרותית.

כבר ב-1947, בעודו חבר בקבוצה ה'כנענית', כתב תמוז מאמר בשבחו של אורי צבי גרינברג, ובו ציין לחיוב, בין השאר, את כתיבתו של המשורר על קורבנות השואה.² התרסה ברורה

1. דן לאור, 2001, "מ'הדרשה' ל'כתב אל הנוער העברי': הערות למושג 'שלילת הגולה'". **אלפיים** 21, עמ' 179-180.

2. "משורר דורו". **מברק**, 6.12.1947. בניגוד לעמדתו של יונתן רטוש אשר תיאר את אורי צבי גרינברג כמשורר גלותי, שאינו יכול לדבר אל לבו של הנוער הארץ-ישראלי. ראו יונתן רטוש, 1943, "כתב אל הנוער העברי".

ומפורשת נגד העמדה ה'כנענית' בנושא זה הביע תמוז מאוחר יותר, ברומן **יעקב** (1971). מהרומן משתמעת הטענה, כי האידיאולוגיה ה'כנענית' נושאת באחריות לכך שחלק מן הנוער הישראלי גילה יחס אטום כלפי גורל יהודי אירופה בזמן השואה. את הרומן פרסם תמוז כשהוא מודע לוויכוחים המאוחרים בנושא יחסם של ה'כנענים' לשואה.³

הדברים מוצגים באמצעות דו-שיח המתנהל בין יעקב המספר לבין חברו אריק על גורל היהודים באירופה. השניים מטיילים ב-11 בפברואר 1941 באזור מדבר יהודה, מצטטים משיריו של רטוש, כפי שהם שמורים בזיכרונם, ודנים באידיאולוגיה החדשה. הדברים שהם מחליפים ביניהם, הם המשכן של שיחות קודמות שקיימו ביניהם בדבר האידיאולוגיה ה'כנענית'. במקביל לרעיונות האלה, דנים השניים במציאות של יהודי אירופה. בדיאלוג שמתנהל ביניהם מודגש הריחוק שהשניים חשים כלפי גורלם המר של היהודים באירופה בזמן המלחמה. מובעת אהדת מה, ללא תחושת הזדהות של ממש. הצער על מה שקורה ליהודי אירופה מוצג כזהה לצער על כל אדם שנפגע, כמו צער על סיני, למשל, אך לא מעבר לכך. נעדרת תחושת קשר ושייכות לגורל היהודי. מובחן בבירור הניתוק שבין היהודים שבגולה לבין יעקב ואריק, העברים בארץ ישראל. הרעיונות המועלים כאן ניזונים מדברים שהשמיע רטוש שנים רבות לאחר מכן (בראשית שנות השישים) בפולמוס עם שלמה גרודזנסקי מעל דפי העיתונות.

את הדיאלוג הזה, שהושמע כאמור בטיול במדבר יהודה, מעמתת היצירה מיד עם אפיזודה אחרת, המתרחשת באותו יום עצמו במרחק כמה אלפי קילומטרים. בהתרחשות זו יושב לו גנרל גרמני בשם שטאדלר ומכתיב לשלישו פקודת יום, שלפיה חיילי הרייך נתבעים לגזור "חובת נקם והשמד על תת-האדם היהודי". בערב של אותו יום הוא צופה מבעד לחלונו בהוצאתם להורג של שבעים ושניים יהודים, גברים, נשים וטף, שכונסו אל כיכר העיר ונורו בה, לעיני הסקרנים שנאספו סביב תוך שתיקה. בתי היהודים נבזזים ונשרפים באש על ידי תושבי העיירה האחרים.

הבאת תיאורים אלה מיד לאחר הדיאלוג בין אריק והמספר יוצרת עימות, הבא להלעיג על העמדה ה'כנענית'. זאת, כמובן, מתוך נקודת הראות המאוחרת של תמוז, לאחר שנתרחק מהאידיאולוגיה ה'כנענית'. על ידי העמדתם של הדברים באופן זה, מתריס תמוז כלפי גישתה של האידיאולוגיה הזו, שיצרה את האטימות ביחס לשואה ולגורלם של היהודים שנרצחו במהלכה.

בתוך: **ראשית הימים: פתיחות עבריות** (1982). הוצאת הדר; זיוה שמיר, 1993, **להתחיל מאלף. שירת רטוש: מקורות ומקורותיה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 113-114.

3. דן לאור, 2001, 'מ'הדרשה' ל'כתב אל הנוער העברי': הערות למושג 'שלילת הגולה'. **אלפיים** 21, עמ' 183.

משאלות כלליות לחוויות זיכרון פרטי של ניצולי השואה

את כתיבתו על נושא השואה החל תמוז בשנת 1957, בסיפור "תינוק שנשבה" (מתוך **גן נעול**, 1957). בשלב הראשון של כתיבתו על נושא השואה, עסק תמוז בשאלות **כלליות**, מעשיות ופילוסופיות, הנוגעות לנושא השואה. רק בשלב מאוחר יותר החל לתאר חוויות **אישיות** של גיבורים ניצולי השואה. ניכרת השפעה של האירועים ההיסטוריים והחברתיים שאירעו בארץ על כתיבתו. התהליך של ביטוי נושא השואה בכלל יצירתו של תמוז מקביל לתהליך ההיסטורי-חברתי שחל בארץ, כאשר תחילה נדון זכר השואה כאירוע מפתח, אולם השואות האישיות של פליטי השואה לא סופרו ולא נדונו ברבים. רק בשלב מאוחר יותר, בשנות השבעים, חל מעבר מדיון באירועי השואה כחלק מן הזיכרון הקולקטיבי לסיפורים אישיים, לזיכרון הפרטי.⁴

הדילמות המועלות ביצירותיו של תמוז הן: האם יש למחול לגרמנים על פשעיהם ולחדש עמם קשרי תרבות ומסחר? כיצד ניתן להסביר את הרוע והאכזריות הנוראה שגילו הגרמנים? מהי מידת אחריותו של אלוהים למה שאירע בשואה? איך אפשר האל את השמדת עמו הנבחר? כיצד ניתן להוסיף ולהאמין באלוהים לאחר אירועי השואה? לתמוז עצמו תשובות חלקיות בלבד לשאלות העולות ביצירותיו: עמדתו בשאלת חידוש הקשרים עם גרמניה היא שלילית (לפחות ב-1957, בסיפור "תינוק שנשבה"). האנטישמיות נובעת מכך, שעם ישראל מתנשא ורואה עצמו כעם הנבחר, מורם מעל עמים אחרים, טוען תמוז ברומן **יעקב** (1971). סיבה אחרת, המצוינת על ידו ברומן **הזיקית והזמיר** (1989), קשורה בדמיון הקיים בין היהודים לגרמנים והבא לביטוי בתחושת הנחיתות שלהם והצורך להיות נאהבים. שנאת הגרמנים ליהודים נובעת דווקא מאהבת היהודים לגרמנים בשאיפתם להתקרב אליהם. הנצרות, מאשים תמוז, אשמה ביחס האנטישמי כלפי היהודים במהלך כל הדורות.

ובאשר לשאלת האחריות האלוהית בעולם, הרי שאלוהים מכונן את הסדר הכללי בעולם, אך למעשים הנעשים בעולמו, סבור תמוז, אחראים בני האדם. באשר לשאלה העקרונית הקשה, כיצד הוסיפו יהודים רבים להאמין באלוהים, לבטוח בו ולהתפלל אליו, אף כאשר הלכו לתאי הגזים, משיב תמוז באמצעות הקבלה לתיאור מערכת היחסים ששוררת בין בן לאב אוהב ומעניש. לאחר שהאב היכה את בנו, כעונש על מעשה לא טוב שעשה, פונה הבן לניחומים אל אביו. דומה לכך הוא יחסם של היהודים לאלוהים: כל ימיהם התפללו היהודים לאלוהיהם ובטחו בו, ועל כן קיוו גם עתה לרחמיו מפני חמתו. כי במי יוכלו לבטוח מלבדו? הוא הרי כאב הרחום והאוהב שלהם. בדברים אלה מהדהדות שורותיו הידועות של שלמה אבן גבירול: "אם תקטלני לך איחל / ואם תבקש לעונני אברח ממה אליך / ואתכסה מחמתך בצלך / ושולי רחמיך אחזיק עד אם רחמתני" (כתר מלכות ל"ח).

4. אניטה שפירא, 1997, **יהודים חדשים יהודים ישנים**. תל-אביב: עם עובד, עמ' 96.

ביצירותיו המאוחרות יותר של תמוז, **משלי בקבוקים** (1975) ו**הזיקית והזמיר** (1989), ניתן להבחין בשינוי המוקד של נושא השואה. מטיפול בשאלות עקרוניות ובנושאים כלליים הקשורים בנושא השואה, עובר כאן תמוז אל חוויות היחיד ואל גיבורים אשר חוו את השואה על בשרם. בנובלה **משלי בקבוקים**, העניק תמוז למספר היצירה, שהוא גם גיבורה הראשי, שם כשם משפחתו הקודם (לפני שעברת אותו ל'תמוז') – המרשטיין. דומני, כי בכך ביקש תמוז להבליט את קשר ההזדהות שבינו לבין גיבורו. אמנם הוא, כסופר שחי בארץ בתקופת השואה, לא חווה על בשרו את מה שעבר על הגיבור, אך הוא מרגיש קשר אמיץ אל היהודים אשר חוו את סבל השואה. ככיוול הוא אומר: "אני יכולתי להיות במקומו, זה היה עלול להיות גורלי".

המספר, גיבור הסיפור, הוא צעיר יהודי אשר ניצל כילד מן השואה. הוריו הצליחו לשלוח אותו מגרמניה לאנגליה ערב המלחמה, עם קבוצה של ילדים יהודים נוספים, באמצעות מוסד יהודי שהבריח לשם ילדים. לאנגליה הגיע בהיותו כבן עשר, ואומץ על ידי ארגון נשים יהודיות. מאז שהגיע לאנגליה לא ראה עוד איש מבני משפחתו, ולא נודע לו דבר על גורלם. ברור היה לו שהוריו ואחותו לא נשארו בחיים. בהזיותו ניסה לנחש באיזה אופן מצאו את מותם. לעתים קיווה, שהם מתו מוות קל יחסית, כמו משבץ לב. אך הוא ידע, שזוהי "השערה פחדנית, טובה מדי".

באמצעות השימוש באמצעי הספרותי של החלום, מעמידה היצירה את הקורא על תחושותיו הקשות של הגיבור. מחלומו של המרשטיין ניתן לעמוד על געגועיו אל בני משפחתו שמהם נאלץ להיפרד, על פחדיו מפני המוות ועל חששותיו שמא גורלו יהיה מר כגורלם. החלום אף מבהיר, כי המרשטיין מחפש את זהותו. הוא מחפש את שורשיו ועברו, המסומלים בחלום על ידי הוריו ועל ידי דמויות צעירים שמתו. הוא מבקש להיפרד מערכי החומר, המסומלים על ידי החפצים במזוודה המופיעים בחלומו, ולהמיר אותם בערכי הרוח.

שאלת האחריות האלוהית להתרחשות השואה

לאחר **משלי בקבוקים** שב בנימין תמוז לנושא השואה בשיר "אי הבנה" (1977).⁵ שיר זה הוא אחד מתוך שלושה שירים שפורסמו בעיתון **הארץ** תחת הכותרת המשותפת "שיח מלאכים", מלווה בציון בסוגריים: מתוך המחזור "פרעושים בכנפי המלאך". בשיר באה לידי ביטוי באופן ברור ההתלבטות בשאלת האחריות האלוהית להתרחשות השואה.

השיר מתאר מקרה מוזר, לפיו הגיע בדואר מכתב אנונימי, שעליו חותמת מאושוויץ, עם תאריך לא ברור. המכתב מעלה את טענתם של יהודים ממחנה אושוויץ כלפי אלוהים במילים: "אתה בְּחַרְתָּנוּ / וְלָמָּה שָׁרַתָּ? / אִם אֵינָהּ אַחֲרָי / תִּגִּיד בְּגִלּוֹי / אוּ לְפָחוֹת תִּסְבִּיר". השאלות

5. **הארץ**, 12.9.1977.

המוצגות בשיר הן שאלות קשות, הכרוכות בנושא האמונה באלוהים, ויש בהן התרסה כלפיו: אם אלוהים בחר בעם ישראל לעם הבחירה, איך אפשר את ההשמדה? למה שיקר לעמו, הבטיח לו שהוא העם הנבחר ולא הגן עליו? האם ייתכן, שאלוהים אינו אחראי? ומכאן משתמעת שאלה נוספת: כיצד יכול יהודי להוסיף ולהאמין באלוהיו, אם אין לשאלות אלה תשובה, ואין הסבר לכל מה שהתרחש?

בשיר בולט הניכור בין מקבלי המכתב לבין כותביו. באירוניה מעיר הדובר, כי שלחו מכתב אנונימי, שהתאריך עליו לא ברור, "ועוד יש להם טענות". המכתב כתוב בידיש, ולכן יש צורך במתורגמן כדי לקוראו. צריך להרכיב משקפיים, כדי לראות את הכתוב, ממש נגרמת טרחה. השיר מסתיים בהגדרה מסכמת: "לא נעים". גם כאן בולטת האירוניה: לקוראים נגרמת אי נעימות בשל הטורח שבפענוח המכתב. בכך מופנים חצי ביקורתו הסטירית של תמוז נגד החברה על אדישותה לנפגעי השואה.

שמו של השיר הוא דו משמעי. ראשית, מובחנת אי ההבנה, כביכול, של כותבי המכתב, המציגים את מה שלא מובן להם, כלומר, את שאלותיהם הקשות בדבר האחריות האלוהית למה שאירע בשואה, ומבקשים להן לשובה. הגדרת השאלות האלה כ"אי הבנה" גרידא היא, כמובן, אירונית. הרי לא אי הבנה יש כאן, אלא הצגת שאלות קיומיות, שייתכן שאין עליהן תשובה. שנית, בשיר באה לביטוי אי ההבנה של מקבלי המכתב, המתקשים, כביכול, להבין מה כתבו שם בכלל בידיש, ואילו טענות יש להם, לכותבים, בכלל. בכך משתקפת אי הבנה אמיתית מצד החברה כלפי עולמם של אלה שחוו את השואה.

השיר מעלה בזיכרון את שירו הטרגי אירוני של נתן אלתרמן "מכל העמים"⁶, אשר בו חוזרות מספר פעמים השורות "כִּי אֶתָּה בְּחַרְתָּנוּ מִכָּל הָעַמִּים". שירו של אלתרמן מוחה על רציחתם הטרגית של יהודים, ובכללם ילדים קטנים, אשר 'כעם נבחר' 'נבחרו' להישמד. אלתרמן מתקומם בשיר זה לא רק על הרצח ההמוני, אלא גם על שתיקת העולם העומד מנגד, ואינו מונע בעד המרצחים לבצע את זממם. בשירו הוא מביע תקוותו, שאלוהים יבקש את דמם של הנרצחים מידי הרוצחים ומידי השותקים גם יחד.⁷

בשירו של תמוז משתקפות הגישות השונות ביהדות, המבקשות לנסות ולהשיב על השאלות הקשות האלה. תמוז, בנאום שנשא מספר שנים קודם לכן (בעת היותו נספח לענייני תרבות

6. נתן אלתרמן, "מכל העמים". הארץ, 27.11.1942. השיר פתח את מהדורת "הטור השביעי" בהוצאת דבר. וכן בתוך: **הטור השביעי**, 1980, כרך א', תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 9-11.

7. נתן אלתרמן פרסם בשנות הארבעים סדרה של שירים שבהם נתן ביטוי לסבל היהודי בשואה וזעק על אסונו של העם היהודי. השיר "מכל העמים" היה אחד מביטויי המחאה הבולטים. שיר בולט אחר שפרסם אלתרמן בנושא זה ב-1943 ב"הטור השביעי" הוא שירו "נקודת ארכימדס" (דבר, 5.2.1943; **הטור השביעי** א', עמ' 29-32), שבו הציג את הפעולות להשמדת יהודי אירופה כמנוף של תוכנית ההשתלטות הנאצית על העולם.

בלונדון) בנושא הזהות היהודית,⁸ עמד על שני אלמנטים הכרוכים בפגישה שבין האדם היהודי לבין הזהות העצמית שלו: אלמנט האינטימיות ואלמנט הצדקת הדין. דבריו בנאומו מהדהדים בשאלות המועלות בשיר זה.

ברונו באלמנט האינטימיות שבין האדם היהודי לבין אלוהיו, הדגים תמוז את הדברים באמצעות הגישה היהודית, התובעת מאלוהים משפט צדק, ומטילה עליו את האחריות לקיום היהודי. לצורך העניין, הביא תמוז את סיפורו של פליט שואה, אשר סיפר כי במחנה הריכוז בטרבלינקה הסביר הרב לתלמידיו, כי אלוהים מסוגל לשקר. אם יפתח אלוהים חלון בשמים ויביט על המתרחש בטרבלינקה, יסתיר את פניו בכפות ידיו, ויצעק, כי לא הוא עשה זאת. ואז אלוהים משקר, אמר הרב (תופעה זו כונתה על ידי תמוז בשם 'אלמנט האינטימיות').

תוך דיון באלמנט שכונה על ידי תמוז בשם 'אלמנט הצדקת הדין', העלה תמוז בדבריו הסבר שונה, של פלג יהדות אחר, למה שאירע בשואה. זהו ההסבר של 'הסתר השכינה'. לא תמיד קיים קשר בין העם הנבחר לבין אלוהיו. יש תקופות שבהן השכינה מסתתרת, השמים ננעלים, ואפילו התפילות אינן מגיעות. לפיכך, הנחת הרב מטרבלינקה אינה נכונה: בתקופות של הסתר השכינה, אין אלוהים פותח חלון להתבונן על הארץ, וממילא לא יגיע לידי דבר שקר. עם זאת, יש להמשיך ולהתפלל לאלוהים, מכיוון שזו 'מצוות מלך'. מסתבר מן השיר, כי תמוז לא הסתפק בתשובות האלה, ועל כן השמיע את הטענות בשירו.

מאוחר יותר, בספרו **הזיקית והזמיר**, בפרק "מחשבות של בית ומחשבות של מסע (מתוך יומן מסעות – לונדון)", הגיע תמוז לתשובה שיש בה השלמה פילוסופית מסוימת. וזו מסקנתו בעניין התביעה לדין צדק מאת האלוהים: "אין לי מנוס מלזכור, כי **הסדר** הוא מעשה ידיו של האלוהים, בעוד **שהצדק** הוא כולו מעשה ידי האדם ופרי אמצאתו" (עמ' 158). מכאן מסתבר, כי אלוהים מכונן סדר כללי, אך האחריות על המעשים הנעשים בעולמו מוטלת על בני האדם. בהמשך דבריו הביע תמוז בקטע זה את הסתייגותו מגישת היהדות, המציעה לקורבנות הכבשנים ולניצולי הכבשנים לקבל את הדין בהשלמה, בהסבר של 'אל תחקור במופלא ממך'. הסתייגותו באה לכיטוי בתוארי השם האירוניים שהוא מעניק לגישה זו של היהדות: 'הצעה נאה', 'העצה החביבה הזו' (עמ' 158). יש לציין, כי ברומן **יעקב**, שבו דן תמוז בשאלת 'אתה בחרתנו', מצויה אמירה קשה הנוגעת לעניין זה, ולפיה, האנטישמיות נובעת מראייתו של עם ישראל את עצמו כעם הנבחר הנעלה על כל העמים.

לשאלת האמונה באלוהים שב תמוז גם בסיפורו "1945: פריס בסוף הקיץ, בגן הלוקסמבורגי" (מתוך **הזיקית והזמיר**, 1989). בסיפור זה, גיבורו ניצול השואה מבקש תשובה לשאלה העקרונית

8. ב-7.3.1972. ראו מנוחה גלבוץ, 1995, **חלומות הזהב ושכרונם**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, נספח מספר 1, עמ' 111-116.

המטרידה: כיצד הוסיפו יהודים רבים להאמין באלוהים, לבטוח בו ולהתפלל אליו, אף כאשר הלכו לתאי הגזים? תשובתו ניתנת באמצעות הקבלה לתיאור מערכת היחסים ששררה בין הגיבור לאביו: תיאור של יחסי בן עם אב אוהב ומעניש. לאחר שהיכה האב את בנו, כעונש על מעשה לא טוב שעשה, פונה הבן לניחומים אל אביו. דומה לכך הוא יחסם של היהודים לאלוהים: כל ימיהם התפללו היהודים לאלוהיהם ובטחו בו, ועל כן קיוו גם עתה לרחמיו מפני חמתו. כי במי יוכלו לבטוח מלבדו? הוא הרי כאב הרחום והאוהב שלהם.

אל הזיכרון הפרטי: הרומן הזיקית והזמיר

הרומן **הזיקית והזמיר** (1989) כולל מספר סיפורים העוסקים בנושא השואה. אחד מהם הוא הסיפור "1945: פריס בסוף הקיץ, בגן הלוקסמבורגי". בסיפור זה עובר תמוז לכתובה על השואה כעל חוויה אישית אנושית, ומתאר את המתרחש בנפשו של ניצול שואה ממחנות הריכוז, כשהוא משוטט בפריס, לאחר ששוחרר מבית החולים. הסיפור כתוב בנימה לירית, ומסופר בגוף ראשון על ידי מספר גיבור, אמצעי ספרותי שמטרתו, כידוע, ליצור הזדהות אצל הקורא ולעורר את אמונו. הגיבור משתף את הנמען בתחושותיו ובאופן ראייתו את העולם, עתה כשהוא חופשי. ראייתו סובייקטיבית, מושפעת מן החוויות הקשות שעבר. דברים רבים אין הוא אומר במפורש, אלא רומז עליהם בלבד. באמצעות רמזים אלה נוצר קשר אסוציאטיבי אל העבר, ונחשף בפנינו המרקם הפסיכולוגי של הדמות הדוברת והמתוודה באוזנינו.

ניצול השואה מקווה לפתוח דף חדש, להתחיל בחיים חדשים, אולם מתקשה לעשות זאת. הוא מצהיר בראשית דבריו, כי אינו רוצה לדבר על העבר. אך על אף הצהרה זו, הוא מוצא את עצמו חוזר ושוב אל זיכרונות העבר ואל הצורך לדבר עליהם. אנו נרמזים על רעב קיצוני, על התעללות פיזית ונפשית ועל התמודדות קשה הכרוכה באובדן כבוד האדם. שיא היחסים בין המענה למעונה בא לביטוי בסצנה שבה הקצין הנאצי יורק בפניו של היהודי, סצנה המתפרשת על ידי המספר כאקט מסוים של אהבה ואינטימיות. הוא חש בטעמו של הרוק של הקצין הנאצי, "עניין אינטימי מאוד", כהגדרתו, תחושה של גוף אחד ונשמה אחת. המצב מגיע לידי כך שהוא כבר אינו יודע, אם הוא מוכן להרוג את החיה שלפניו, או שהוא מאוהב בה, מפני שדעתו הולכת ונטרפת עליו. בהמשך התהליך, כמנגנון של הדחקה, הוא מסוגל לצאת מגופו ולהתבונן בעצמו מן הצד, וכך הוא חוזה בתהליך הידרדרותו כאדם ובשחיקתו עד עפר.

גיבור הסיפור מתלבט בין הרצון לשתוק, לבין הרצון לחשוף את האמת ולהוציא מתוכו את הזיכרונות הקשים, שהוא חש כי הם מרעילים אותו. בראשית הסיפור מכריז הגיבור על רצונו לשתוק. לאחר מכן, הוא מגלה רצון לכתוב את הדברים ולספר על מה שאירע לו. לקראת סיומו של הסיפור הוא מביע צורך עז להקיא אותם מתוכו. הצורך של ניצול השואה לדבר ולפרוק מעליו את משא הזיכרונות מצד אחד, והרצון לשתוק מצד אחר, הם אחד הנושאים בסיפור

המעצבים את עולמו של הגיבור. תמוז נתן בכך ביטוי למה שכונה בתודעה הציבורית בארץ בשם "השתיקה הגדולה", מושג המבקש לתאר את העובדה, כי בכואם ארצה סכרו רוב הניצולים את פיהם, וקברו עמוק בתוך לבם את מה שאירע להם בתקופת השואה.⁹ בכתיבה על נושא זה, מצטרף תמוז לסופרים רבים אשר תיארו את השורדים ואת תהליך ההישרדות. ההנחה המצויה בבסיסו של הסיפור היא, שלתהליך ההשמדה היו השלכות גם לאחר הניצחון, והשותפים באירוע נושאים עמם את הפצעים עד סוף ימיהם.¹⁰ הסיפור נותן ביטוי לסטריאוטיפ החוזר ביצירותיהם של סופרים רבים שכתבו על השואה, סטריאוטיפ ניצול הכלוא בעברו ואינו מסוגל להכות שורש בחיים הרגילים. שרלוט ורדי, ניצולת שואה בעצמה, מתקוממת על השימוש בסטריאוטיפ זה, המצוי, לדעתה, ביצירותיהם של סופרים שלא חוו את השואה במישרין. סופרים אלה, היא טוענת, מבלבלים בין מטרתם של הנאצים ובין האמת של הנרדפים, אשר רוחם לא נוצחה.¹¹ עם זאת, בניגוד לדבריה, ניתן לגלות, כי גם יוצרים אשר נפגעו במישרין מן השואה מעצבים ביצירותיהם גיבורים אשר עברם רודף אותם, והגאולה החיצונית שלהם אינה אלא אשליה מרה.¹²

בסיפור זה המחיש תמוז את ניסיונו של ניצול השואה להתמודד עם זיכרונות העבר ולהתחיל בחיים חדשים. באופן נוגע ללב שרטט כאן תמוז את התהליך הלירי שעבר הגיבור. הקווים הקטנים שטווה הלכו והיתוספו זה לזה, עד שיצרו במכלולם את תמונת עולמו הפנימי המעונה של השורד, הנאבק בזיכרונות העבר.

חשש מכני שואה נוספת

סיפור נוסף שבמרכזו ניצול שואה מופיע בפרק "חלום תחיית המתים ועוד חלום" (הזיקית והזמיר, עמ' 116-119). נרמז, כי הגיבור שרד מחנה ריכוז בפולין, אחד המחנות אשר בהם נספו רוב חבריו, לאחר מכן עלה לארץ ישראל ולחם במלחמת העצמאות. את סיפורו הוא מספר כשנה לאחר מלחמת העצמאות. האמצעי הפואטי שבו משתמש הסופר הוא החלום: הסיפור

9. חנה יבלונקה, 2000. "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", בתוך: **עידן הציונות**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 298.
10. גרשון שקד, 1993. **ספרות אז, כאן ועכשיו**. תל אביב: זמורה-ביתן, מוציאים לאור, עמ' 97, מצביע על שורת סיפורים בנושא השואה השותפים להנחה זו.
11. שרלוט ורדי, 2001, **ההשמדה בראי הבריה הספרותית: היסטוריה והצגתה ברומן**. ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 139.
12. גרשון שקד, 1993, שם, עמ' 97; גרשון שקד, תשל"א, **גל חדש בסיפורת העברית**. מרחביה ותל אביב: הוצאת הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר, עמ' 79-82. שקד מציין, למשל, את יצירתו של ויזל **שחר**, את הרומן של בשביס זינגר **שונאים סיפור אהבה** ואת מרבית יצירותיו של אפלפלד כיצירות אשר עיצוב גיבוריהן מבוסס על הנחה זו.

מורכב משני חלומות, שאותם מספר הגיבור בגוף ראשון. שני החלומות "מזמינים" יצירת אנלוגיה בין החלום למציאות.

החלום הראשון מעיד על משאלת הלב הכמוסה של החולם, שהיה רוצה שתתאפשר תחיית המתים, תתגשם גאולה, שלאחריה ניתן יהיה לחיות בשקט ובשלווה ללא חשש. אולם הניסוח האירוני מעורר ספק, שהדברים אינם אלא משאת נפש, אשליה העלולה להתנפץ אל סלעי המציאות. החלום השני של ניצול השואה מצביע על הפחד שמא אסונות העבר ישובו ויתרחשו, שמא תחזור השואה. החלום מבטא תחושה של 'איך מוצא', ומשקף רגשות פחד מפני אסון שאין כל דרך להימלט מפניו. אף על פי שלא היו לחולם אישה וילד כשחווה את השואה בפולין, הוא מזדהה עם אלה שחוו את הפחד בפגיעה במשפחתם בזמן השואה, ומציב את עצמו במקומם. הדבר מצביע על חששותיו, שמא ייווצר בעתיד מצב דומה, שמא יקרה אסון למשפחתו החדשה, והוא לא יצליח לחלצה ולהצילה.

היהודים והגרמנים – יחסי אהבה ושנאה: "מחשבות של בית ומחשבות של מסע (מתוך יומן מסעות)"

לאחר הסיפורים האישיים, שב תמוז בפרק "מחשבות של בית ומחשבות של מסע (מתוך יומן מסעות)" בספרו **הזיקית והזמיר**¹³ לדון בשאלה כללית: מהי הסיבה לשנאה שהגרמנים רוחשים ליהודים, שנאה אשר באה לשיא ביטויה בשואה. כבר ברומן **ספר ההזיות** תהה אליקום על שורשי השנאה הזו ועל ביטויי הרוע שהניבה, והגיע למסקנה, כי לא ניתן לרדת לחקר העניין. **בהזיקית והזמיר**, בקטע זה, שב תמוז לניסיון לפענח את פשר העניין, והציע הסבר: הסיבה נעוצה בדמיון שבין היהודים לגרמנים ובאהבה החד צדדית של היהודים לגרמנים.

לכל אומה, ציין תמוז, יש תכונה בסיסית המאפיינת אותה לכל אורך ההיסטוריה. התכונה הבסיסית המאפיינת את הגרמנים היא הרצון שאומות העולם יאהבו אותם אהבה גדולה. אולם אומות העולם לא הרעיפו אהבה על גרמניה. האומה היחידה שהעתירה אהבה על גרמניה הייתה האומה היהודית, אשר ביקשה מרצונה, ללא כל מאמץ מצד הגרמנים, להתבולל בה התבוללות גמורה. אך הגרמנים סלדו מן היהודים. יוצא אפוא שהאהבה הבלתי רצויה הזו של היהודים לגרמנים עוררה בגרמנים דווקא את שנאתם הקשה משאול. תמוז חזר על רעיון זה והבהיר אותו גם בריאיון עם יגאל צור.¹⁴ לדעת תמוז, מי שאינו מסכים עם רעיון זה, אינו מבין הרבה בטבע האדם בכלל, ובטבע היהודים והגרמנים בפרט.

13. **הזיקית והזמיר**, 1989. ירושלים: הוצאת כתר, עמ' 161-163.

14. יגאל צור, 1989, "אפר אבסולוטי". **העיר**, 20.1.1989.

השוואה – חוליית שרשרת ברצף ההיסטוריה של הגורל היהודי

כנובלה **משלי בקבוקים** ובעיקר ביצירתו האחרונה **הזיקית והזמיר** מבהיר תמוז, כי השואה היא חולייה בשרשרת הקשורה ברצף ההיסטוריה של הגורל היהודי. בכל הדורות, מציין תמוז, התנכלו הגויים ליהודים, והשואה היא שיא ביטויה של ההתנכלות האנטישמית. יש כאן הסתכלות על הגורל היהודי כרצף היסטורי קיומי ושלם.¹⁵

במשלי בקבוקים, נובלה שבה הזקן מוויטצ'פל מספר לצעיר המרשטיין משלים שנמשלים קשורים ביהדות, הדברים מובעים באמצעות משל, המופיע בחוכרת **א פאלק אין הימעל** (אומה בשמים) שפרסם הזקן. המשל מתאר נוסעים הטסים במטוס, כשסכנת חיים מרחפת עליהם. המנוע התקלקל, הדלק עומד לאזול, וערפל מונע מהם את האפשרות לנחות. הנמשל מבהיר, כי היהודים קרובים כל ימיהם למצב הזה של הנוסעים. הם נוסעים במטוס זה כשלושת אלפים שנים. סכנת המוות מרחפת על בני העם היהודי באופן תמידי. לעתים קרובות הם שומעים את קולו של הקברניט המכריז באזניהם: "היו נכונים. רגעכם ספורים. אין מקום המוכן לקלוט אתכם. באוויר אתם תלויים. אין מקום הרוצה בכם. זרים אתם. נוכרים. בני־מוות. מופקרים בין שמיים לארץ. הנה אתם מתים" (עמ' 129).

ספרו האחרון של בנימין תמוז **הזיקית והזמיר** יוצר הזדהות עם ההיסטוריה היהודית על ידי ראייה רחבה של העם היהודי לדורותיו. העומק ההיסטורי נוצר על ידי פרישה של מאורעות בהיסטוריה של העם היהודי באמצעות משפחה אחת, משפחת אברמסון, החל בשנת 654 לספירה ועד ימינו. לשמה של המשפחה יש משמעות סמלית – בני אברהם, והוא רומז על כך שהמשפחה מהווה אלגוריה לעם ישראל כולו.¹⁶ תולדותיה של המשפחה מסופרים באמצעות תחבולת הגנזך, המבוארת בפתיחתו של הספר: "הספר הזה יהיה יומנים, מכתבים וצוואות שלוקטו ותורגמו מתוך גנזך רב־לשוני של משפחת אברמסון. התעודות נכתבו בידי בני המשפחה, על גלגולי שמותיה, החל בתקופת שלטונם של המלכים הוויזיגוטים בספרד בשנת 654 לספה"נ ועד לשנת 1987". המכתבים, הצוואות וקטעי היומנים, כתובים על ידי אנשים מתקופות שונות וממקומות שונים, בסגנון אישי שונה, ייחודי לכל אחד מהם. תחבולה זו של צירוף יחידות המחקות צורות כתיבה שאינן ספרותיות, יוצרת תחושה של אמינות, שנועדה להשכיח במהלך הקריאה כי הדמויות וההתרחשויות הן פרי הדמיון.

מקטעי התעודות השונים ניתן להסיק על היחסים בין היהודים לגויים לאורך כל השנים כעל יחסי מְעֵנָה־מְעוּנָה, אשר מגיעים לשיאם בתקופת השואה. תמוז בחר במספר מקרים הבאים להדגים התנכלות אנטישמית של גויים ליהודים במהלך הדורות, כגון: האנוסים בספרד, אילוצי

15. אריאל הירשפלד, 1989, "מסתרי העינוי היהודי". **הארץ**, 10.3.1989.

16. מנוחה גלבוץ, 1995, **חלומות הזהב ושברונם**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 88-89.

המרת הדת בגרמניה בתקופת מנדלסון, האנטישמיות באנגליה של המאה ה-19 וכמובן, גילויי השואה במאה ה-20.

לסיכום

הזדהותו של בנימין תמוז עם הגורל היהודי באה לידי ביטוי באופן מובהק בכתיבתו על נושא השואה ביצירותיו הספרותיות. כתיבתו כוללת שילוב של שאלות כלליות בנושא השואה עם תיאור עולמם הפנימי של גיבורים, אשר חוו את השואה על כשרם. בד בבד עם ביטוי חוויותיהם הקשות של ניצולי השואה כפרטים, מציג תמוז את אירועי השואה כחוליה בשרשרת הגורל היהודי. הסתכלותו על הגורל היהודי כרצף היסטורי קיומי ושלם נוגדת בבירור את עמדת האידיאולוגיה של הקבוצה ה'כנענית', שאליה השתייך תמוז בראשית דרכו, ואשר גרסה, כזכור, נתק מרציפות ההיסטוריה היהודית וממורשתה.

ביבליוגרפיה

- גלבוץ, מנוחה. 1995. **חלומות הזהב ושברונם**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הירשפלד, אריאל. 1989. "מסתרי העיניו היהודי". **הארץ**, 10.3.1989.
- ורדי, שרלוט. 2001. **ההשמדה בראי הכרדיה הספרותית: היסטוריה והצגתה ברומן**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- חסיד, אתי. "נטע זר". **הארץ**, 23.7.1989.
- יבלונקה, חנה. 2000. "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", בתוך: **עידן הציונות**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- ירדני, רות. 2005. **קווי ההתפתחות ביצירתו של בנימין תמוז כראי לתמורות בהשקפת עולמו** (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור באוניברסיטת תל אביב).
- לאור, דן. 1983. "בני הארץ – שאלה של הגדרה עצמית". **הארץ**, מוסף לספרות ואמנות, 21.1.1983.
- לאור, דן. 2001. "מ'הדרשה' ל'כתב אל הנוער העברי': הערות למושג 'שלילת הגולה'". **אלפיים**, 21, עמ' 171-186.
- צור, יגאל. 1989. "אפר אבסולוטי". **העיר**, 20.1.1989.
- קרפל, דליה. "חיי בנימין". **העיר**, 30.10.1987.
- רטוש, יונתן. 1943. "כתב אל הנוער העברי". בתוך: **ראשית הימים: פתיחות עבריות** (1982). הוצאת הדר.
- שביט, יעקב. 1984. **מעברי עד כנעני**. תל-אביב: הוצאת ספרים דומינו בשיתוף אוניברסיטת תל-אביב (פרק רביעי, עמ' 67-90).
- שמיר, זיוה. 1993. **להתחיל מאלף. שירת רטוש: מקורות ומקורותיה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שפירא, אניטה. 1997. **יהודים חדשים יהודים ישנים**. תל-אביב: עם עובד.
- שקד, גרשון. תשל"א. **גל חדש בסיפורת העברית**. מרחביה ותל-אביב: הוצאת הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר.
- שקד, גרשון. 1993. **ספרות אז, כאן ועכשיו**. תל-אביב: זמורה-ביתן, מוציאים לאור.
- תורן, אורלי. "הבנימין והתמוז". **ירושלים**, 10.2.1989.
- תמוז, בנימין. [1957] 1987. **גן נעול**. ירושלים: הוצאת כתר.
- תמוז, בנימין. [1969] 1988. **ספר הזהות**. בתוך: **אליקום: טרילוגיה**. ירושלים: הוצאת כתר.
- תמוז, בנימין. [1971] 1994. **יעקב**. ירושלים: הוצאת כתר.
- תמוז, בנימין. [1975] 1994. **משלי בקבוקים**. ירושלים: הוצאת כתר.
- תמוז, בנימין. 1989. **הזיקית והזמיר**. ירושלים: הוצאת כתר.

e-mail: Ru12@bezeqint.net